

על מקומו של המלך כשופט במשנתו המדינית של הרמב"ם

לכבוד אבא מורי
ולאמי מורתי

קורא על פני ארץ	... וכשמעי את הקול במרץ
ורצתי ולא התעצלתי	אצתי ולא התמהמהתי
ורכבתי אניות	דרכתי ציות
לרוות מנוזלים מתוקים זכים וקרים	מאסתי במים מאוררים ומרים
ואשים מגמתי נכח בית המלך	ושוטט בכל עבר ופלך
ומצוות בוראו נתן חייליו	אשר ישב עלי כסא תבונה
ואלמנה וזה מקצת פעליו	וחנות דל ואהבת גר ויתום
ושליטים בעת ירים דגליו¹	וברצון יוצרו ישפיל גבירים

פתיחה

אף כי לא נאמר במפורש בפרשת המלך בספר דברים², הרי מעיון במספר מקומות לא מבוטל בספרי הנביאים, ניתן להבין, כי אחד מתפקידיו המרכזיים של המלך הוא להיות שופט לעם³. בני ישראל פונים אל שמואל בדרישה לסוג חדש של שלטון שטרם ידעו בפועל – מלוכה⁴: "... עתה שימה לנו מלך לשפטנו ככל הגויים", וחוזרים על כך שוב⁵: "ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו ונלחם את

תאריכים: משנה, תלמוד, רמב"ם.

1. מתוך **אגרת ר' יוסף בן יהודה**, התלמיד המפורסם, אל רבו הרמב"ם באלכסנדריה. מתוך **אגרות הרמב"ם** ד.צ. בנעט, הוצאת מאגנס, ירושלים, תשמ"ה.
2. פרק י"ז. הרב אביה הכהן העיר את תשומת לבי, שבדברים י"ז מופיעה פרשת המלך בסמוך לסיום עיסוקו של הכתוב ברשויות השופטות: הכהן והשופט. פס' י"ב-י"ג מסיימים פרשה זו – " (יב) והאיש אשר יעשה בזדון לבלתי שמע אל הכהן, הע' מד לשרת שם את ה' אלהיך או אל השפט, ומת האיש ההוא ובערת הרע מישראל: (יג) וכל העם ישמעו ויִקְאוּ ולא יזידון עוד". המלך אינו מופיע ברשימת המוסדות הדנים: הכהן והשופט, אלא רק בפרשה, המתחילה אח"כ בפס' י"ד, בלי לציין סמכות שיפוט כל שהיא של המלך. זאת – ועוד: ברשימת האזהרות בפרשת המלך שבדברים – אין ציווי על משפט צדק (לעומת אזהרת המלך מהטיית משפט במשלי ל"א, ח-ט).
3. כאן המקום להעיר: אבי מורי לימדני, כי 'שופט' במקרא – משמעותו הראשונית: מנהיג את העם (ראה ניסן ארט, "היושע 'הגיבור' – 'איש הרוח' – 'השופט-המושיע'", שאנן (מרחשוון תשס"א) 11, 14). כך יהושע, וכך בספר שופטים – עתניאל, אהוד בן גרא והאחרים, שפטו את העם, דהיינו, הנהיגו אותו. לדידי, אין סתירה בין הגדרה זו לבין טענתנו להלן. אדרבא, היא הנותנת: שופט הוא דיין והוא מנהיג, כפי שנטען בסופם של דברינו, המנהיג האידאלי של העם – כדוד המלך – יכול לשמש ככפל תפקידים: שופט – במובן של מנהיג; מלך ושופט – במובן של דיין.
4. שמואל א' ח', ה.

שנתון "מע" – תשס"ד כרך ט'

מלחמ' תינו'. העם רואה אפוא את תפקידו הראשון של המלך כשופט. ואכן כך גם מתואר דוד: **"ויהי דוד ע' שה משפט וצדקה לכל עמו"**⁶. גם שלמה בנו מבקש מה' לב שומע **"לשפט את העם, להבין בין טוב לרע"**⁷. ואכן, מבחנו הראשון של שלמה כמלך היה דווקא כשופט – במשפט המפורסם על אודות הילד, שנדרש ע"י שתי הנשים⁸. גם הרמב"ם, כאשר הוא מסכם את תפקידו של המלך, קובע, כי **"אין ממליכין מלך תחלה אלא לעשות משפט ומלחמות..."**⁹, והוא מסתמך על האמור למעלה בשמ"א ח', כ.

בדיוננו להלן נעלה את השאלה: מהו מקומו של המלך במערכת המשפט הרבנית¹⁰.

הרמב"ם נזקק לבעיה זו, במפורש, בכמה מקומות: בפירוש המשנה, בהלכות סנהדרין ובהלכות מלכים. במבט ראשון נראה, כי משנתו אינה סדורה ואף מצויה בסתירה פנימית. כדי להבהיר את עמדתו, נעיין במקורותיו: המשנה ופירושה במסכת סנהדרין; הגמרא – בבלי וירושלמי.

הצעת הפתרון שנעלה תתבסס על הסיבה השביעית, שמציג הרמב"ם בהקדמה למורה נבוכים: **"הכרח הדברים בעניינים עמוקים מאוד, שצריך להסתיר מקצת ענייניהם ולגלות מקצתן"**¹¹.

נראה לנו, כי לדעת הרמב"ם, אפשר, שהמלך האידיאלי, ההולך בדרכי דוד 'אביו', ישב כשופט בסנהדרין. אלא מאי? היכולת לקבוע, אם המלך הקונקרטי מילא את התנאי להיות כנוע ושפל רוח כלפי סמכות תורנית, ניתנה בידי הסנהדרין, שתבחן כל מקרה לגופו. את עמדתו זו הסתיר הרמב"ם מאחורי הערפול המכוון, שהציג במספר מקומות במשנה תורה: מצד אחד, הוא מציין, כי דוד ושלמה תיקנו תקנות בבית דינם ואף ישבו בסנהדרין; מצד שני, הוא פוסק, כי מלכי בית דוד לא ישבו בסנהדרין; ומצד שלישי, בהלכות מלכים, סותם הרמב"ם כדברי רב יוסף, כי מלכי בית דוד יכולים לדון ללא שום מגבלה. נראה לנו, כי תשומת הלב, שהרמב"ם מקדיש לדמותו של דוד כמלך תלמיד חכם דווקא, עשויה להציע פתרון לשאלה שעוררנו, כפי שיבואר להלן.

-
5. בפסוק כ'.
 6. שמ"ב ח', טו.
 7. מל"א, ג', ט.
 8. ראה ניסן ארט, **הדרמה במקרא**, ירושלים תשנ"ז, עמ' 289.
 9. ראה הלכות מלכים ד', י.
 10. כפי שיפורט להלן, ניתן להבין, כי קיימות שתי מערכות שפיטה: המלך עומד בראש אינסטנציה שיפוטית, שתיקרא להלן "משפט המלך" – מערכת, שעיקרה שפיטה בענייני השלטת שלום וסדר ומניעת שפיכות דמים. מנגד – עומדת מערכת משפט, העוסקת בדיני התורה בכללותם והדנה עפ"י דין תורה, על מגבלותיו הראיות, ובראשה עומדת הסנהדרין. מערכת זו תיקרא להלן "מערכת המשפט הרבנית".
 11. מהדורת י' קפאח, ירושלים, תשל"ב, עמ' יד. הריני מסתמך על מהדורה זו בכל יתר הציטוטים.

שנתון "lee" – תשס"ד כרך ט'

פסקי הרמב"ם הנוגעים לסוגיה

א. הרמב"ם בפירושו למשנה¹², הקובעת כי "מלך לא דן ולא דנין אותו", מסביר את ההבדל בין מלכי בית דוד למלכי ישראל:

...זה במלכי ישראל בלבד, לפי שהיו עבריינים במלכותם, לא היו משבחין השפלות ולא היו נכנעין לדברי תורה, אבל מלכי בית דוד דנין ודנין אותם, לפי שהם יודעים התורה, ולא היה רע בעיניהם השפלות וההכנע (=וההכנעה) לדברי תורה; לפי שמלכותם על-פי התורה, לא יגרע ממנו ענותנותם (קאפח: לא יחסר על-ידי ענותנותם). אמר הכתוב על בית דוד: כה אמר ה' דינו לבקר משפט (ירמיהו כ"א, יב). ודוד, עליו השלום – מכלל סנהדרי גדולה היה...

לפי מקור זה, המלך מבית דוד יכול לקחת חלק פעיל בסנהדרין, והוא שותף מלא ב"מערכת המשפט הרבנית"¹³. הרשות השופטת והרשות המבצעת¹⁴ מעורבות אפוא זו בזו, ואילו עקרון הפרדת הרשויות¹⁵ פועל רק באשר למלכי ישראל.

ב. בספרו "משנה תורה" בהלכות סנהדרין פסק הרמב"ם בצורה שונה¹⁶:

ואין מושיבין מלך ישראל בסנהדרין, (משום) שאסור לחלוק עליו ולמרות (=להמרות) את דברו...

מלכי בית דוד – אע"פ שאין מושיבין אותם בסנהדרין, יושבין ודנים הם את העם, ודנים אותם (=את המלכים), אם יש עליהם דין, אבל מלכי ישראל – אין דנים ואין דנין אותם, לפי שאין נכנעים לדברי תורה, שמא תבוא מהם תקלה (והש' הדיון להלן בסנהדרין יט ע"א וע"ב).

בניגוד לפירושו למשנה – כאן ראינו מגבלה ברורה לגבי סמכויותו השיפוטיות של המלך מבית דוד: הוא אינו יכול לשבת בסנהדרין.

ג. ובהלכות מלכים¹⁷ חזר הרמב"ם לפסוק כפירושו למשנה לעיל:

כבר ביארנו, שמלכי בית דוד – דנין אותן ומעידין עליהן, אבל מלכי ישראל – גזרו חכמים, שלא ידון ולא דנין אותו (=את המלך). ולא מעיד ולא מעידין עליו, מפני שלבן גס בהן, ויבוא מן הדבר תקלה והפסד על הדת.

12. סנהדרין ב', א.

13. להבדיל ממערכת הדין של "משפט המלך", כפי שיפורט בנספחים. עיסקנו מתמקד בשאלת מעורבותו של המלך במערכת המשפט הרגילה, הדנה עפ"י דין תורה.

14. כפי שהיום נתפסת 'מלכות' במובן של שלטון.

15. שגם כך אינו מיושם במשפט העברי – ראה להלן בעיסקנו במלך כשופט בערכות של שפיכות דמים.

16. הל' סנהדרין ב', ד-ה.

17. הל' מלכים ג', ז.

מהלכה זו כשלעצמה ניתן ללמוד, כי בעוד שמלכי ישראל אינם רשאים לדון, כאמור, מלכי בית דוד יכולים גם יכולים, ואין מוטלת עליהם שום הגבלה - בניגוד לאמור בהלכות סנהדרין!
בהלכות שגגות¹⁸ פוסק הרמב"ם כך:

המלך וכהן משיח מביאין קרבנן על שבועת העדות ...

לכאורה, משמע, וייתכן, שכך עולה גם מעיון במסכת הוריות¹⁹, שפסיקתו נובעת, בין היתר, מהנחת-יסוד, הסוברת שניתן לדון את המלך. הדבר מחוייב, שאם לא כן, כיצד יבוא המלך למצב, שיחוייב בו בשבועת העדות, בה בשעה שבשבועה זו מתחייבים רק כאשר מושבעים בבית הדין²⁰.

מה פשר הסתירה המתגלית בפסקי הרמב"ם? מה מסתתר מאחוריה?
 כדי לברר עניין זה נפנה תחילה לבחון את המקורות להלכות הנזכרות.

המקורות התלמודיים לסוגיית המלך והסנהדרין

א. הסוגיה המרכזית – בבלי, מסכת סנהדרין י"ט ע"א-ע"ב²¹
 על המשנה²² הקובעת נחרצות, כי **"מלך לא דן, ולא דנין אותו.."** – מעוררת הגמרא את הדיון הבא –

מלך לא דן כו'. אמר רב יוסף: לא שנו אלא מלכי ישראל, אבל מלכי בית דוד – דן ודנין אותו, דכתיב (ירמיהו כ"א, יב) **"בית דוד, כה אמר ה': דינו לב' קר משפט"**. ואי לא דיינינן ליה – אינהו היכי דייני? (=ואם לא דנים אותו – כיצד הם דנים אחרים), והכתיב (צפניה ב', א): **התקוששו וקושו; ואמר ריש לקיש: קשט עצמך, ואחר כך קשט אחרים.**

אלא מלכי ישראל – מאי טעמא לא? –

משום מעשה שהיה: דעבדיה דינאי מלכא קטל נפשא (=הרג אדם). אמר להו שמעון בן שטח לחכמים: **תנו עיניכם בו, ונדוננו. שלחו ליה: עבדך קטל נפשא. שדריה להו (=שלח אותו להם).** שלחו ליה: **תא אנת נמי להכא (=בוא גם אתה לכאן), (שמות כ"א, כט).** **"והועד בבעליו"** – אמרה תורה: **יבוא בעל השור ויעמוד על שורו. אתא ויטיב (=בא וישב).** אמר ליה שמעון בן שטח: **ינאי המלך! עמוד על רגליך ויעידו בך. ולא לפנינו אתה עומד, אלא לפני מי שאמר והיה העולם אתה עומד, שנאמר (דברים י"ט, יז) "ועמדו שני האנשים, אשר להם הריב (לפני ה')"**. אמר לו: **לא כשתאמר אתה, אלא כמה שיאמרו חבריך. נפנה לימינו – כבשו פניהם**

18. י, ז.

19. ראה דיון בפרק הבא.

20. ראו שבועות פרק ד משנה ג' ופסיקת הגמרא שם.

21. להלן "סוגיית דף י"ט".

22. סנהדרין ב', ב.

שנתון "lee" – תשס"ד כרך ט'

בקרקע; נפנה לשמאלו – וכבשו פניהם בקרקע. אמר להן שמעון בן שטח: בעלי מחשבות אתם! יבוא בעל מחשבות ויפרע מכם. מיד בא גבריאלי וחבטן בקרקע, ומתו. באותה שעה אמרו: מלך לא דן ולא דנין אותו, לא מעיד ולא מעידין אותו.

אף-על-פי שהמשנה כפשוטה קובעת, כי מלך – באשר הוא מלך – אינו יכול לשמש דיין בכלל, רב יוסף מעמיד את המשנה – כעוסקת במלכי ישראל, שנמנעה מהם הסמכות לדון משום מעשהו של המלך ינאי. זאת – משום החשש, כפי שעוד ינוסח בהמשך ע"י הרמב"ם, שמא תצא מהם תקלה – מעין זו שבסיפור ינאי המלך.

לעומת זאת – מלכי בית דוד, אין עליהם כל מגבלה לדון בכל פורום שהוא, ולכאורה, אף בסנהדרין. בדונם – מקיימים מלכי בית דוד את הייעוד האמור בסעיף הקודם: "בית דוד כה אמר ה': דינו לבקר משפט".

ב. בבלי, סנהדרין י"ח ע"ב²³

הסוגיה אינה עוסקת ישירות בשאלת המלך והסנהדרין, ועל כן לא סווגה כסוגיה המרכזית על אף היותה סוגית הגמרא הראשונה העוסקת בעניין זה. הגמרא מתחילה ועוסקת דווקא בכהן גדול. ההנחה היא, שאין מחייבים את מי שהוא בדרגת הדר וקדושה ככהן גדול – להעיד עדות להדיוטות. משם ממשיכה הסוגיה ודנה, כבדרך אגב, בעניינו של המלך:

מעיד ומעידין אותו (את הכהן הגדול).

מעיד? והתניא: (דברים כ"ב, א) "והתעלמת" – פעמים שאתה מתעלם (מהחזרת אבדה) ופעמים שאי אתה מתעלם.

הא כיצד?

כהן – והוא בבית הקברות, זקן – ואינה לפי כבודו, או שהיתה מלאכה שלו מרובה משל חבירו. לכך עליהם נאמר "והתעלמת"!

אמר רב יוסף: מעיד למלך, והתנן: "לא דן ולא דנין אותו, לא מעיד ולא מעידין אותו" (ביחס למלך במשנה)?! – אלא אמר רבי זירא: מעיד לבן מלך.

(שואלת הגמרא: והרי) בן מלך הדיוט הוא?! – (שהרי כל זמן שאינו מולך, דינו כאדם רגיל)

אלא: מעיד בפני המלך.

(שואלת הגמרא: והרי) והא אין מושיבין מלך בסנהדרין?

23. להלן "סוגיית דף י"ח".

שנתון "pse" – תשס"ד כרך ט'

(משיבה הגמרא:) **משום יקרא דכהן גדול אתא ויטיב, מקבלי ניהלי לסהדותיה, קאי הוא ואזיל ומעיינינא ליה אנן בדיניה.** (= משום כבודו של כהן גדול – בא המלך ויושב בין הדיינים ומקבלים את עדותו של הכהן הגדול. ובעוזבו – ומעיינים אנו, הדיינים, בדינו).

אם כן, לכל היותר, יכול המלך רק לכבד בנוכחותו את הכהן הגדול, על-מנת שזה יוכל להעיד. הגמרא מניחה, כי מלך אינו יכול לשמש בסנהדרין כחבר מן המניין – כאמור בהמשך הסוגיה:

גופא: אין מושיבין מלך בסנהדרין, ולא מלך וכהן גדול – בעיבור שנה: מלך בסנהדרין – דכתיב (שמות כ"ג, ב) "לא תענה על רב" – לא תענה על רב. לא מלך וכהן גדול בעיבור שנה: מלך – משום אפסניא, כהן גדול – משום צינה.

האיסור על המלך לדון הוא משום החשש, שאם יחליט לחייב את הנידון, לא יהיה מי שימצא לו זכות, משום שאסור לחלוק על דבריו.²⁴ אם כן, לפי ההנחות שבבסיס סוגיה זו, יש להבין את המשנה כפשוטה: מלך – ואפילו מבית דוד – אינו יכול לדון. על-פי הבנתנו, מדובר בשלילת סמכותו להיות חלק ממערכת המשפט הרבנית. יתר על כן, נשללת מהמלך מעורבותו בבית דין, המעבר את השנה – בשל האינטרס האישי שיש לו בעיבורה. המלך משלם שכר שנתי גלובלי לחילותיו ומעדיף, כי השכר ישולם בשביל שנה ארוכה יותר.

ג. בבלי, סנהדרין ל"ו ע"א²⁵

דיני נפשות מתחילין מן הצד. מנא הני מילי? אמר רבי אחא בר פפא: אמר קרא (שמות כ"ג, ב) "לא תענה על רב" – לא תענה על רב. רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: מהכא (שמ"א כ"ה, יג) "ויאמר דוד לאנשיו: חגרו איש את חרבו! ויחגרו איש את חרבו, ויחגר גם דוד את חרבו".

מסוגיה זו ניתן ללמוד, כי אין מניעה, שהמלך ידון בסנהדרין, ואפילו – דיני נפשות. הסוגיה עוסקת בכלל, שעל-פיו יש לשאול תחילה את 'הקטן' שבדייני הסנהדרין, על-מנת שלא יתבטל בפני דעת הגדולים שבחבורה ויחשוש להביע באופן חופשי את עמדתו באשר להכרעת הדין. רבי אחא לומד זאת מדוד, שנחשב אותה שעה למלך מְשֻׁחַ. את הסיטואציה, שדוד ראש-הגדוד

24. רש"י על אתר: "אינך רשאי לסתור את דברי מופלא שבדיינין. ואי אמר מלך חובה, תו לא מצי אינך למחזי זכותא". הרמב"ם מסביר, בדומה, בהלכות סנהדרין פ"ב הל"ד, כי ישנו איסור לחלוק על המלך ולהמרות את דבריו (ייתכן, משום 'תהא אימתו עליך').

אודה, כי קשה, מדוע הגמרא אינה מביאה את הפתרון, העולה מהסוגיה להלן בדף ל"ו, אשר לפיו בדיני נפשות מתחילין מן הצד, ר"ל אם מלך יושב בדין, ייקבע, כי יאמר את דברו לאחר שמיעת דעת השאר. מהר"י קאפה, (משנה תורה, מהדורת קאפה, הוצאת מכון משה' לחקר הרמב"ם, קרית אונו) על הלכות סנהדרין פ"ב הל"ד, טוען, כי תקנת 'מתחילין מן הצד' כפתרון לבעיה נתקנה רק לגבי המופלא שבדיינין – בשל הכורח להכלילו בתוך הסנהדרין. לגבי מלך, שאין הכרח להכלילו בסנהדרין (ואולי אף מן הנמנע, כאמור), לא הותקנה תקנה זו. אך אך הסבר זה עצמן צ"ע, שכן הדין של 'מתחילין מן הצד' נלמד דווקא מדוד המלך (ראו הערה 25).

25. להלן "סוגיית סנהדרין ל"ו".

שנתון "lee" – תשס"ד כרך ט'

חורץ את דינו של נבל הכרמלי, הוא מתאר כדיון בבית דין, שבראשו עמד דוד, אשר נמשח זה מכבר כמלך בפועל²⁶.

ד. הסוגיה המקבילה בתלמוד הירושלמי – סנהדרין פרק ב' הל' ג'

הסוגיה מופיעה צמוד למשנתנו –

לא דן, והכתיב 'ויהי דוד עושה משפט וצדקה לכל עמו' (שמ"ב ח', טו), ותמר הכן (=ותאמר כך)?! אמור מעתה היה דן הדין. זיכה הזכיי וחייב החייב. היה החייב עני, נותן לו משלו. נמצא עושה דין לזה, וצדקה – לזה.

ר' אומר: היה דן וזיכה הזכיי וחייב החייב – מעלה עליו המקום, כאילו עשה צדקה עם החייב, שהוציא גזילה מידו.

'ולא דנין אותו' – על שם "מלפניך משפטי יצא" (תהל"י"ז, ב).

ר' יצחק בשם ר' (אומר): המלך וציבור נדונין לפניו בכל יום, שנאמר "לעשות משפט עבדו ומשפט עמו ישראל דבר יום ביומו" (מל"א ח', נט).

גם כאן הגמרא תוהה על הבנת המשנה, שלפיה מלך אינו יכול לדון. התלמוד הירושלמי אינו מבחין בין מלכי בית דוד למלכי ישראל. מפרשי הירושלמי הן 'מראה הפנים' והן 'פני משה' – מסבירים את תירוץ הגמרא:

... דאמור מעתה – כשינויא הוא, וכלומר דשאני דוד, שהיה עושה דין לזה, וצדקה – לזה, ולא דמי לשאר מלכים.

מצינו אפוא בירושלמי, לשיטתם, גישה חדשה לגמרי: רק למלך כדוד ניתנה סמכות לדון במסגרת מערכת, השופטת על-פי דין תורה. זאת – משום אישיותו ודמותו, המיוחדות של דוד, כפי שנלמד מן הסיפור על אותו עני, אשר דוד המלך חייב אותו בדין, ומחוץ לכותלי בית המשפט נתן לו מכיסו, על-מנת שיוכל להשיב את שנתחייב בדין. לכל שאר המלכים – מבית דוד או מישראל – אין סמכות לדון במסגרת מערכת המשפט הרבנית²⁷.

26. נראה, כי רב אחא ראה את דוד, ראש הגדוד – כמלך לכל דבר, כאשר דן את נבל למוות. כך הבינו זאת גם בעלי התוספות (סנהדרין י"ט ע"א ד"ה אבל מלכי בית דוד). רב אחא רואה בדוד "רב", על דרך אדון, מלך, ובהתאם לכך – לומד ממעשיו את דינו. ניתן לפרש את הסוגיה, שלפיה דוד הוא "רב" על תקן של סמכות רבנית עליונה, ולא כמלך, אולם פרשנות זו רחוקה מפשט הכתוב, אשר שימש כבסיס לדרשה.

27. ניתן להקשות מהסיפא של הגמרא, הקובעת, כי לא ניתן לדון את המלך משום 'מלפניך משפטי יצא', היינו, שרק האל יכול לשפוט מלך. לכאורה, אפילו דוד לא יוכל לדון, שכן לא ניתן לדון אותו. אלא שקושייה זו יש לדחות משום שההנחה, שמי שאינו נידון, לא יכול לדון – מקורה בסוגיה הבבליה בסנהדרין י"ט ע"א בדברי ריש לקיש, ואין הכרח לומר, שהנחה זו מקובלת על הסוגיה הירושלמית. יחד עם זאת, הסיפא של הסוגיה מלמדת על הבעייתיות, שיש בכוח הנתון למלך, הגורם לכך שלא ניתן לדון אותו (ואפילו יהא זה דוד), מכיוון שהדבר מסור ביד האל.

ה. הוריות פרק ב' משנה ה'

אין חיבין (בי"ד) על שמיעת הקול ועל בוטי שפתים ועל טומאת מקדש וקדשיו; והנשיא – כיוצא בהם. דברי רבי יוסי הגלילי. רבי עקיבא אומר: הנשיא חייב בכולן, חוץ משמיעת הקול, שהמלך לא דן, ולא דנין אותו, לא מעיד, ולא מעידין אותו.

משנה ז'

...על שמיעת הקול ועל ביטוי שפתים ועל טומאת מקדש וקדשיו – בית דין פטורין, והיחיד והנשיא²⁸ חיבין...

רבי עקיבא טוען, שהמלך אינו יכול להתחייב בשבועת העדות²⁹, תוך שהוא קובע נחרצות, כי המלך לא דן, ולא דנין אותו, לא מעיד, ולא מעידין אותו. רבי עקיבא סובר, כי מלך אינו דן – ללא הבחנה, אם מבית דוד הוא, אם לאו.

יתרה מזאת: מדברי רבי עקיבא משתמע, כי מדובר בדין תורה, ולא בתקנת חכמים. נדגיש, שאין דיון בגמרא על אתר בעניין עמדתו זו, ואולם, במשנה זו, שהיא משנה סתומה, מובאת עמדת חכמים³⁰, אשר לפיה גם המלך חייב בשבועת העדות.

כאמור בפרק הקודם, פסק הרמב"ם, שהמלך חייב בשבועת העדות³¹ – כמסתבר על-פי עמדת חכמים. גם 'הכסף משנה' הבין את הרמב"ם, כמי שרואה את עמדת חכמים כמנוגדת לעמדת רבי עקיבא, היחידאית, הקובעת כי מלך אינו יכול לדון³².

אפשר לומר³³, שגם במקור זה באות לידי ביטוי גישות מנוגדות בשאלת יכולתו של המלך לדון: עולה מכאן, כי הרמב"ם הכריע כדעת חכמים, אשר על פיה מלך יכול לדון.

לא מצאנו אפוא משנה סדורה אחת בכל הקשור לשאלתנו בדבר מעורבותו של המלך במערכת המשפט הרבנית. לכאורה, נראה, כי (בשאלה זו מצויות) לפנינו סוגיות חלוקות ומחלוקות תנאים קדומות. לעניות דעתנו, הרמב"ם לא ביקש כלל ליישב את הסתירה, כפי שאחרים ניסו

28. לפי המשנה ה' לעיל ברור, שהנשיא, כאן – מלך, כמו שמצוי בלשון המקרא.

29. היינו "שמיעת קול": אדם ששמע עדות לחברו ונשבע לחברו לשקר, שאין הוא יודע לו עדות, חייב בקרבן שבועת העדות או בלשון חכמים חייב ב"שמיעת הקול".

30. כך פירש הרמב"ם בפרושו למשניות וכן ר' עובדיה מברטנורא.

31. ראו בהלכות שגגות י, ז את נושאי הכלים על הרמב"ם. הראב"ד חולק על פסיקת הרמב"ם וקובע, כי אין המלך חייב בקרבן שבועת העדות. הלחם משנה מקשה על הרמב"ם ותומך בעמדת הראב"ד. לעומת זאת, כסף משנה, שהבין גם הוא, כי דעת חכמים במשנה זו חולקת על עמדת ר"ע ור"י במשנה ה' – אינו מקבל את השגת הראב"ד.

32. הכסף משנה סובר כי ר"ע מציג דעת יחיד, אשר עמדתו נדחתה בגמרא בסנהדרין דף י"ט. מפאת חשיבות הדבר נביא את דבריו: "...ולענין דברי ר"ע סובר רבינו, שאין הלכה כר"ע, משום שמשמע דיחידא הוא, ואין לומר, היכי אפשר דפליגי ארבי עקיבא, דהא דינא בטעמא קאמר, שהמלך לא דן ולא דנין אותו. י"ל דהא לא מכרעא (=שהגמרא עצמה לא פסקה כר"ע – א.א.), דהא אמרינן בפרק כ"ג (סנהדרין י"ט – א.א.) לא שניא אלא מלכי ישראל, אבל מלכי בית דוד – כתיב בהו: דינו לבקר משפט..."

33. הדבר נאמר בזהירות, שכן היו שפרשו את כל הסוגיה ללא קשר לענינו. ראו לחם משנה על פסיקת הרמב"ם הנ"ל.

לעשות:³⁴ אדרבא, הרמב"ם, כמפורט להלן, נעזר בתמונה המעורפלת של הדברים – כדי להציע עמדה ייחודית לגבי מקומו של המלך השופט מבית דוד.

יישוב הסתירות במשנה תורה ובפירוש למשנה

עמדת נושאי כליו של הרמב"ם והפרשנים הקלסיים

נמצאנו למדים, כי הרמב"ם לא ראה צורך ליישב את הסתירות, שנתגלו בין הסוגיות התלמודיות השונות, כפי שעשו בעלי התוספות בפלפול רב, ולא קיבל את מסקנותיהם.³⁵

כיצד פילס הרמב"ם את דרכו?

נעיין שוב בהלכות סנהדרין ב', ד-ה:

ד. ואין מושיבין מלך ישראל בסנהדרין, שאסור לחלוק עליו ולמרות (=ולהמרות) את דברו...

ה. מלכי בית דוד – אע"פ שאין מושיבין אותם בסנהדרין, יושבין ודנים הם את העם, ודנים אותם (=את המלכים), אם יש עליהם דין, אבל מלכי ישראל – אין דנים ואין דנין אותם, לפי שאין נכנעים לדברי תורה, שמא תבוא מהם תקלה.

בהלכה ד' אנו רואים, כי הרמב"ם, ייחס לכאורה, את האיסור הגורף על מעורבותו של מלך בסנהדרין משום 'לא תענה על רב' – רק למלכי ישראל, וזאת – בניגוד לפשט הסוגיה בסנהדרין י"ח, אשר לא ציינה חלוקה כזו.³⁶ ואכן, ה'כסף משנה' על אתר הבין את האיסור הנ"ל על המלך כאיסור כללי משום 'לא תענה על רב', והוא חל גם על בית דוד. אמנם, ניתן לומר, כעולה מדברי ה'לחם משנה' על אתר³⁷, כי בהלכה ד' קבע הרמב"ם איסור גורף על ישיבת מלך דווקא בסנהדרין³⁸: היא מורכבת ממספר רב של דיינים, ולכן שייך בה החשש של 'לא תענה על רב'. לעומת זאת, בהלכה ה' ניתנת רשות למלך מבית דוד לדון כדן יחיד, משום שלא שייך כאן החשש האמור, אך הדבר נשלל ממלכי ישראל משום מעשה שמעון בן שטח והמלך ינאי בסוגיית סנהדרין י"ט.

34. ראו נספח ב': עמדת בעלי התוספות ליישוב הסתירה בין הסוגיות.

35. קשה להניח, כי הרמב"ם מסכים עם העמדות השונות שנקטו בעלי התוספות (ראו נספח ב'). אין הוא מקבל את החלוקה בין דיני נפשות לדיני ממונות באשר למלכי בית דוד; ולפי האמור בהלכות מלכים ובפירוש המשנה, יכול מלך מבית דוד לישב בסנהדרין ללא הגבלה. עוד יצוין: ה'לחם משנה' קובע נחרצות על אתר, כי בעלי התוספות הלכו בדרך אחרת מזו של הרמב"ם.

36. אכן אין מקום לחלוקה כזו בסוגיה. אם האיסור הוא משום 'לא תענה על רב'. כאמור, אין זה עניין, התלוי באישיות המלך, אלא באיסור לחלוק על דבריו, ומה מקום יש לחלק בכך בין מלכי ישראל למלכי בית דוד?

37. וכן מהר"י קאפח, הלכות ד-ה דלעיל.

38. בין של שבעים ואחד בין של עשרים ושלושה חברים.

מנגד, הרדב"ז על אתר, מתעלם מן הדיון בסוגיה בסנהדרין י"ח על "לא תענה על רב" – למרות לשונו המפורשת של הרמב"ם בהלכה ד': "שאסור לחלוק עליו למרות (= להמרות) את דברו", שמקורה בסוגיית סנהדרין י"ח. נראה, שהרדב"ז הבין, שהלכה ד' עוסקת במלכי ישראל דווקא, ולכן לא הזכיר כלל את האיסור של 'לא תענה על רב', החל על כל מלך.

לכאורה, מוקשית לשונו של הרמב"ם: מחד גיסא, בהלכה ד' מביא הרמב"ם את העיקרון המנחה של סוגיית סנהדרין י"ח, האוסר על מלך לשבת בסנהדרין משום 'לא תענה על ריב'. מאידך גיסא, בהלכה ה' הוא מביא את ההבחנה שבין מלך ישראל למלכי בית דוד, אשר מקורה בסנהדרין י"ט – מעשה דינאי המלך.

ישוב הדברים אפשרי, אם נניח, כי מהלכה ד' נלמד, כי ישנה הגבלה על כל מלך שלא להיות אחד מדייני הסנהדרין. לעומת זאת בהלכה ה', מלמדנו הרמב"ם, כי מלך יכול לשפוט כדן יחיד³⁹, אך ממלכי ישראל נשללת אף סמכות זו. זאת – מתוך הבנה, כי האמור בריש הלכה ד' – "מלך ישראל" – הכוונה לכל מלך. הבנה זו מסתמכת על לשונו המדויקת של הרמב"ם: "מלך ישראל" – כמכוננת לתואר כללי למלך⁴⁰ – לעומת הלשון המצמצמת: "מלכי ישראל" – כשם תואר מובחן מ"מלכי בית דוד".

אפשר להביא ראיה חזקה להנחה זו מדיוק לשונו של הרמב"ם: בהלכה ד' פוסק הרמב"ם, כי "אין מושיבין מלך ישראל בסנהדרין", דהיינו בסנהדרין דווקא, ולא כדן יחיד. על כן בהלכה ה' מדגיש הרמב"ם, כי "מלכי בית דוד" – אע"פ שאין מושיבין אותם בסנהדרין, יושבים ודנים הם את העם; ואנו נוסיף – כדן יחיד.

הנחה זו יכולה לעמוד במבחן, האמור בהלכות מלכים פרק ג' הלכה ז':

כבר ביארנו, שמלכי בית דוד דנין אותן ומעידין עליהן, אבל מלכי ישראל – גזרו חכמים, שלא ידון ולא דנין אותו. ולא מעיד ולא מעידין עליו, מפני שלבן גס בהן, ויבוא מן הדבר תקלה והפסד על הדת.

גם את ההלכה הזאת ניתן להבין – כעוסקת בסמכות המלך לדון כדן יחיד. הלשון "כבר ביארנו" מפנה, לכאורה, אל האמור בהלכות סנהדרין, כמבואר לעיל.

אף שהנחה זו אפשרית, קשה לקבלה, משום שלא מצאנו בשום סוגיה את ההבחנה שבין דן יחיד לבין דן בסנהדרין⁴¹. גם אם תמצי לומר, כי הבחנה זו – יסודה בניסוח הברייתא, כי "אין מושיבין

39. במקום שניתן עפ"י דין תורה לעשות כן.

40. ראו הלכות מלכים פ"ג הל"ח: "כל המורד במלך ישראל יש למלך רשות להרגו".

41. בהרכב של שבעים ואחד (סנהדרין גדולה) או עשרים ושלשה (סנהדרין קטנה).

שנתון "lee" – תשס"ד כרך ט'

מלך בסנהדרין" דווקא, ולא בדין יחיד – אין בכך כדי להביא להבחנה האמורה, משום שישנו עוד הרכב נפוץ נוסף של בית דין, שאינו יחיד⁴², והוא בית דין של שלושה דיינים⁴³.

זאת – ועוד: מדוע לא נשללה מן המלך הסמכות לדון בהרכב זה משום 'לא תענה על רב', והרי החשש מפני 'לא תענה על רב', תקף בכל מקום שישנו הרכב של מספר דיינים, הנדרשים להגיע להכרעה אחת⁴⁴?

ברם, ההנחה השוללת את סמכותו של המלך לדון בקרב הסנהדרין – סותרת את דברי הרמב"ם בפירוש המשנה המרכזית בסנהדרין ב', א, הקובעת, כי "מלך לא דן ולא דנין אותו".

...זה במלכי ישראל בלבד, לפי שהיו עבריינים במלכותם לא היו משבחין השפלות, ולא היו

נכנעין לדברי תורה, אבל מלכי בית דוד דנין ודנין אותם, לפי שהם יודעים התורה, ולא היה

רע בעיניהם השפלות וההכנע (= וההכנעה) לדברי תורה, לפי שמלכותם על-פי התורה, לא

יגרע ממנו ענותנותם (= קאפח: לא יחסר על-ידי ענותנותם). אמר הכתוב על בית דוד: כה

אמר ה' דינו לבקר משפט (ירמ' כ"א, יב). ודוד, עליו השלום – מכלל סנהדרי גדולה היה...

בפירוש המשנה מתעלם הרמב"ם לחלוטין מסוגיית הגמרא הצמודה למשנה בסנהדרין י"ח, אשר בה הופיעה הבריייתא הקובעת, כי "אין מושיבין מלך בסנהדרין".

יתר על כן, כדוגמה לבית דוד הדנים את העם – הביא הרמב"ם את דוד שהיה מכלל סנהדרי גדולה⁴⁵. זאת, בניגוד גמור לאמור בהלכות סנהדרין, אך בהתאמה לאמור בהלכות מלכים. זאת – ועוד, בסוגיה מסנהדרין ל"ו, שהובאה בפרק הקודם, ראינו, כי פרוצדורה של הכרעה שיפוטית בדיני נפשות – הצורך 'להתחיל מן הצד' – נלמדת מדוד, בעומדו בראש בית דינו – סנהדרין – בחורצם את דינו של נבל הכרמלי⁴⁶.

בעל 'כנסת הגדולה'⁴⁷, ביקש ליישב את הדברים באופן הבא:

והנראה לעניות דעתי שדסבירא ליה לרבנו, דהא דתניא "מושיבין מלך בסנהדרין", היינו

בית דין אין יכולין להושיב מלך בסנהדרין, אבל אם המלך בא מעצמו ויושב ודן עמהם, כיון

42. ראו סוגיית הגמרא סנהדרין דף ג' ע"א וכן הלכות סנהדרין פ"ב ה"י והי"א. דין יחיד הוא 'בררת מחדל', אשר חכמים בקשו לצמצמה ככל האפשר.

43. ראו רמב"ם הלכות סנהדרין פ"א ה"ב וה"ד.

44. תימה זו ניתן ליישבה – אם משום דברי בעל 'כנסת הגדולה', הרואה את החשש של 'לא תענה על רב' – כנדחה במקרים מסוימים: חשש זה תקף בדיני נפשות או רק בסנהדרין; המשך סוגית הגמרא בדף י"ח מלמד: "אין מושיבין מלך בסנהדרין, ולא מלך וכהן גדול – בעיבור שנה, מלך בסנהדרין, דכתיב 'לא תענה על רב', ולא מלך – וכה"ג בעיבור שנה מלך משום אפסניא (חייליו קבלו שכר שנתי גלובלי – א.א.) וכה"ג – משום צינה (בשל טבילותיו ביוהכ"פ – א.א.)." היינו, בהרכב דיינים, הפחות מעשרים ושלושה (סנהדרין), האיסור על המלך ליישב הוא רק בעיבור שנה בשל האינטרס האישי שיש לו בנושא זה, ולא משום 'לא תענה על רב'. אמנם ניתן לומר, שזו סיבה נוספת לאסור על המלך לדון בהרכב (של מספר דיינים) לסוברים כך.

45. בעל 'כנסת הגדולה', שהביא המהר"י קאפח, דחה גם כן את ההנחה דלעיל – לאור דבריו הנחרצים של הרמב"ם בפירוש לאותה משנה.

46. עניין זה עולה גם מפסיקת הרמב"ם בהלכות שגגות פ"י ה"ז – כדעת חכמים, כפי שראינו לעיל. מלך חייב בשבועת העדות ובקרבן הנובע ממנה. אומנם ניתן ליישב את הדברים – בהנחה, שמדובר כאן במלך, הדן שלא בהרכב סנהדרין.

47. ראו במהר"י קאפח לעיל.

האיסור זה אינו ברור, אלא שמא ילמד חוב (=חובה), ואין חולקין עליו, לא מקילינן בכבוד המלך שלא לכבדו, דאפשר, שלא יבוא לזה. וכדמשמע לישנא דבריתא⁴⁸, דקתני "אין מושיבין מלך בסנהדרין", ולא תני: מלך אינו יושב בסנהדרין, דמשמע, שהצווי הוא לבית הדין, ולא למלך.

לפנינו גישה חדשנית, המבטאת מתח הלכתי במחשבתם של חכמים באשר למעורבותו של המלך בסנהדרין: האיסור להושיב מלך בסנהדרין אינו כה נחרץ ומוחלט, כפי שהצטייר בתחילה; אדרבא, עולה לפנינו מציאות מורכבת, ואולי אף מעורפלת.

ואולם גם בהעמדה זו של דברי הרמב"ם וסוגיות הגמרא יש מידה מסוימת של אילוץ. בעל 'כנסת הגדולה' בעצמו הדגיש את דברי הרמב"ם בפירוש המשנה, כששלל את ההעמדות האחרות שהוצעו. ברם דבריו הנחרצים של הרמב"ם בפירוש המשנה – "...ודוד, עליו השלום – מכלל סנהדרי גדולה היה..." (סנהדרין ב', א) אינם עולים בקנה אחד גם עם ההצעה האחרונה. דוד מוצג אצל הרמב"ם – כחלק בלתי נפרד מהסנהדרין, ולא כאורח, המגיע כרצונו לדיון זה או אחר. הרמב"ם מוסיף ומשבח את מלכי בית דוד ככנועים לתורה, כצנועים וכענויים, כמלכים נטולי אינטרסים, שאין שום מניעה מלהושיבם בקרב הסנהדרין ואף – בראשה. זאת ועוד, הרמב"ם מזכיר בהלכותיו את המלכים: דוד ושלמה – כמי שישבו ותיקנו תקנות⁴⁹, כדיינים העומדים בראש הסנהדרין הגדולה.

הצעות לפתרון על-פי פרשני דורנו

בלידשטיין מציע פתרון אחר:

לדעתו, יש לחלק בין מעורבות המלך בהליכי שיפוט לבין מעורבותו בהליכי חקיקה⁵⁰. על-פי הצעה זו אפשר יש לקרוא את דברי הרמב"ם כך: לא ישב מלך **ב**סנהדרין (בה' הידיעה), דהיינו בסנהדרין הגדולה (של שבעים ואחד), אך יכול הוא לשבת **ב**סנהדרין (סתם), דהיינו בסנהדרין קטנה (של עשרים ושלושה). המלך מנוע מלשבת בסנהדרין הגדולה, אשר בידיה סמכויות תחקיקתיות, וכל פסק שלה יוצר נורמה, שמחייבת את העם ודייניו, אך יכול הוא לשבת בבית דין, שאין לו משמעויות

48. וכן לשון הרמב"ם בהלכות סנהדרין.

49. ראו הלכות עירובין א, ב-ד; הל' איסורי ביאה כג, ג.

50. יעקב בלידשטיין, עקרונות מדיניים במשנת הרמב"ם, הוצאת אוניברסיטת בר אילן, רמת-גן, תשמ"ג, עמ' 121 (להלן – בלידשטיין).

שנתון "lee" – תשס"ד כרך ט'

תחיקתיות. אסור לו להשתתף בהליכי חקיקה, כיוון שהוא מייצג גם את הרשות המבצעת, ויש בכך, לכאורה, ניגוד אינטרסים⁵¹.

ברם, גם הצעה זו אינה מתיישבת עם דברי הרמב"ם, בפירוש המשנה, על דוד שהיה מכלל הסנהדרין הגדולה. כאמור, הרמב"ם מזכיר בהלכותיו במשנה תורה את דוד ושלמה – כמי שישבו ותיקנו תקנות⁵² – כדיינים, העומדים בראש הסנהדרין הגדולה⁵³.

טברסקי⁵⁴ תיאר מספר דרכים להתמודדות המפרשים עם חוסר קוהרנטיות בדברי הרמב"ם. ננסה לבחון, אם ניתן ללכת בדרכים אלו לפתרון הבעיה:

הדרך הראשונה מצביעה על התפתחות בכתבי הרמב"ם, כאשר בכתבים מאוחרים יותר הוא חוזר בו, מתקן ועורך את כתביו הקודמים⁵⁵. כך, למשל, בסתירות בין פירושו למשנה, שכתב בשנות העשרים לחייו, לבין משנה תורה. כך גם בתוך משנה תורה עצמו. על-פי דרך זו ניתן לומר, כי פירושו למשנה צומצם או נדחה בהלכות סנהדרין במשנה תורה.

את הסתירה בין הלכות סנהדרין לבין הלכות מלכים – ניתן ליישב, על-פי כללי ההקשר: יש לסמוך דווקא על האמור בהקשר העיקרי, שבו נאמרה ההלכה לעומת המובא במקור המשני⁵⁶, אשר בו מובא הדין בתמצות. תימוכין לכך נמצא בלשון הרמב"ם בהלכות מלכים, האומרת "כבר ביארנו", הקושרת את ההלכה שם למפורט בהלכות סנהדרין⁵⁷.

ייתכן, שהדרך המוצעת כאן מיישבת את הסתירה המשולשת בין שלושת המקורות: הפירוש למשנה, הלכות סנהדרין והלכות מלכים, כשהיא באה להשלים את שראינו בביאור דברי הרמב"ם במשנה תורה, אצל מפרשיו הקלאסיים. למרות הקושי בטענה, שהרמב"ם חזר בו מפירושו למשנה, – נזכיר, כי ראינו שבהלכות אחרות במשנה תורה, מציין הרמב"ם מלכים, שישבו בראש הסנהדרין – עמדה, שעולה בקנה אחד עם הפירוש למשנה. זאת – ועוד: לשונו של הרמב"ם בפירושו למשנה היא כה חד משמעית בכל האמור לענייננו, עד שנראה, כי היא באה לבטא השקפה יסודית על אודות 'מלכות בית דוד'. קשה להניח, שהרמב"ם התעלם מהשקפה זו במשנה תורה.

51. וראו המשך הגמ' שם בסנהדרין י"ח ע"ב, בסוגיית ההמשך. שם מוסבר החשש מפני ישיבת מלך בעיבור השנה, עקב האינטרס הברורי, שיש לו לעברה – לשם חסכון תשלום חודש בשכר השנתי הגלובלי הניתן לחייליו.

52. עירובין א, ב-ד; הל' איסורי ביאה כג, ג.

53. אף שהדבר לא היה נצרך לשם הבאת הדינים שם.

54. י. טברסקי מבוא למשנה תורה לרמב"ם, הוצאת ספרים ע"ש מאגנס, ירושלים, תשנ"א, עמ' 232 ואילך.

55. ביאור הגר"א לטור שולחן ערוך, אורח חיים ס"ח ס"ק א.

56. תשובות ר' יהושע הנגיד (נכדו של הרמב"ם) סי' יד.

57. עפ"י דרכו של הרדב"ז להלכות שבועות א, ד – יש בכך גם פתרון על דרך כלל ופרט: בהלכות סנהדרין עסק הרמב"ם בפירוט הדין, ואילו בהלכות מלכים רק הזכירו בכלליות ללא ירידה לפרטים וחריגים.

סמכות מלך ישראל לדון

לפני שנציע את יישובנו לסתירות, המתגלעות בדברי הרמב"ם, נבקש להבהיר: ההגבלות, שהוטלו על המלך כשופט-דין, מתייחסות למערכת המשפט הרבנית בלבד⁵⁸. לעומת זאת, סמכות המלך לשפוט בתחום הבטחוני, בסידור המדיני ובמניעת שפיכות הדמים – לא ניטלה אפילו ממלכי ישראל. זוהי הסמכות הבסיסית, העומדת ביסודה של כל מלכות. אין זכות קיום למלך, אם אין לו יכולת לדון ולשפוט.

כך סובר הר"ן בדרשותיו.⁵⁹ הוא אינו עושה שום הבחנה בין מלכות ישראל לבין מלכות בית דוד, כאשר הוא מדבר על תפקידה של כל מלכות, באשר היא,⁶⁰ לתקן את הסדר המדיני כפי צורך השעה. גזרת חכמים, האוסרת על מלך ישראל לדון, אינה שייכת לסמכויותיו במסגרת משפט המלך, העוסקת בסידור המדיני והחברתי, אלא במשפט התורה בלבד. שלילת הסמכות לדון ממלכי ישראל הייתה לאחר המעשה במלך ינאי, שנידון על-פי דין התורה⁶¹, ולא על-פי משפט המלך, אף שהיה זה בדיני נפשות.

על יסוד אבחנה זו אפשר, שניתן יהיה להסביר את הקושי שהועלה מסוגיית סנהדרין ל"ו, הדנה בענין נבל הכרמלי. מסתבר, כי האירוע יידון במסגרת מערכת 'משפט המלך', ולא במסגרת מערכת המשפט הרבנית: נבל יידון כמי שמרד במלכות⁶².

ביאורנו

בטרם נציע את יישובנו לסתירות שבדברי הרמב"ם בנושא הנידון – מן הראוי, שנשים לב לדברי הרמב"ם עצמו – בעניין 'הסתירה' בכתביו – כשם שהוא מבאר בהקדמה למורה נבוכים. דבריו:⁶³

סיבות הסתירות או הניגודים, המצויים באחד הספרים או באחד החיבורים, היא אחת משבע סיבות...

והסיבה השביעית, הכרח הדברים בעניינים עמוקים מאוד, שצריך להסתיר מקצת ענייניהם ולגלות מקצתן, ופעמים גורם הדחק בדבר מסויים להמשיך את הדברים בו (=לדון בדברים) לפי הנחת הקדמה מסוימת (=קביעת הנחה מוקדמת) ויגרום הדחק במקום אחר להמשיך

58. ראו דרשת הר"ן ה"א (עמ' קפט) שתידון להלן. הר"ן מפריד בין 'המשפט הצודק והאמיתי', כהגדרתו, משפט התורה, אשר ממונים עליו הדיינים והשופטים – לבין משפט המלך, העוסק בסידור המדיני והסדר החברתי.

59. לעיל הערה 58.

60. הר"ן מסביר, כי כוחו של ב"ד להכות ולענוש שלא מן הדין במסגרת דיני נפשות הוא דווקא, כאשר אין מסגרת ממלכתית אחרת העושה זאת.

61. בסיפור המעשה קיימת עמידה על פרטי פרטיו של דין תורה: שמעון בן שטח מתעקש, כי ינאי המלך יקיים את 'הוועד בבעליו', וכן את חובת העמידה בפני הדיינים.

62. ראו רש"י. לגמרא ד"ה ויהגור דוד חרבו.

63. הקדמה למורה נבוכים (הוצאת מוסד הרב קוק), מתורגם ע"י הר"י קאפח, ירושלים תשל"ז, עמ' יג-טו.

הדברים בו לפי הנחת הקדמה הסותרת לראשונה, וצריך, שלא ירגיש ההמון כלל את מקום (=מהות) הסתירה שביניהם⁶⁴, ויש שמערים המחבר להסתיר את הדבר בכל אופן...

אבל מה שימצא במאמר זה מן השינויים (=אי-ההתאמות) הם כפי הסיבה החמישית והשביעית, דע את זה ודייק בו וזכרהו היטב, כדי שלא תהיה נבוך במקצת פרקיו...

הרמב"ם חושף בפנינו עוד מתודה בחיבוריו: לעתים, בכוונה תחילה, עניינה של הסתירה הוא הסתרה. לפעמים לערפול ישנה כוונה נסתרת, ואין מדובר בחוסר קוהרנטיות סתמי.

על-פי האמור לעיל, מבקשים אנו לטעון, כי הרמב"ם החליט בכוונת מכוון לעמעם את נושא דיונו – ישיבתו של המלך בסנהדרין. יכולתם של מלכי ישראל לישוב בסנהדרין כבר נשללה על-ידי רב יוסף, ואולם לגבי מלכי בית דוד – מדוע לנו לחרוץ דין טרם נִשְׁבַּה מלכות לישראל? מי יודע, איזה מלך מבית דוד יקום, ושמא יהא צדיק כדוד 'אביו'?

לדעתנו, השאיר הרמב"ם במכוון את השאלה פתוחה – נתונה להכרעה רק לעתיד לבוא. זאת – מתוך ההנחה, כי בידי החכמים בעתיד, תינתן הסמכות להגביל את ישיבתו של המלך בסנהדרין או לְחִלּוּפִין תינתן להם הסמכות לאפשר לו לשבת בסנהדרין. הכל תלוי במיהותו של המלך שיעמוד לפניו.

ואכן בפרק האחרון⁶⁵ של משנה תורה הלכות מלכים, כותב הרמב"ם:

וכל אלו הדברים וכיוצא בהן – לא ידע אדם איך יהיו עד שיהיו, שדברים סתומים הן אצל הנביאים, גם החכמים אין להם קבלה (איש מפי רבו) בדברים אלו...

כשעוסקים בתורת הגאולה, בדברים, שאין להם כיום משמעות מעשית – לא ידע אדם, איך יהיו עד שיהיו.

את הערפול העולה מהסוגיות הסותרות בגמרא – הותיר הרמב"ם בפסקיו במכוון, על-מנת שלחכמים שבכל דור תהיה הסמכות לקבוע את ההתייחסות לאותו המלך אשר יקום בדורם. יש לכך יסוד גם בקושיית 'הכסף משנה' על הרמב"ם⁶⁶ והגמרא בסוגיית דף י"ט. לכאורה, מהסוגייה של ינאי המלך עולה, שיכולתו של המלך לדון תלויה בגופו של מלך, ובלשונו של 'הכסף משנה': "... לא תליא מילתא בבית דוד או בבית ישראל, אלא בצדיקי ורשיעי...".

מרון מתרץ, כי בעקבות המקרה עם ינאי המלך – גזרו רק על מלכי ישראל, ולא על מלכי בית דוד, כיוון שעל האחרונים נאמר "דינו לבקר משפט" (יר' כ"א, יב), ולא ניתן לעקור מהם סמכות זו.

64. ועל כך הערתו החשובה של הר"י קאפח – הערה 18 שם בעמ' יד: "שאם ירגישו את מקום הסתירה שבהם, עלולים להבין את הכוונה בטרם עת או ללא ההקדמות הלימודיות הדרושות..."

65. פרק י"ב, ה"ב.

66. הלכות מלכים ג', ז.

מדבריו משמע, כי מן הדין היה לבדוק כל מלך ומלך בנפרד, אם צדיק הוא או רשע, אלא שנגזרה גזירה על מלכי בית ישראל בלבד.

נעיין בשלישית בפירוש הרמב"ם למשנה שהובא לעיל:

...זה במלכי ישראל בלבד, לפי שהיו עבריינים במלכותם, לא היו משבחין השפלות ולא היו נכנעין לדברי תורה, אבל מלכי בית דוד דנין ודנין אותם, לפי שהם יודעים התורה ולא היה רע בעיניהם השפלות וההכנע (=וההכנעה) לדברי תורה, לפי שמלכותם על-פי התורה לא יגרע ממנו ענותנותם. אמר הכתוב על בית דוד: 'כה אמר ה': דינו לבקר משפט' (יר' כ"א, יב). ודוד, עליו השלום – מכלל סנהדרין גדולה היה...

לאור האמור, פשוטים וברורים הם דבריו אלו של הרמב"ם. לעניין ההיתר לדון – הוא שב ומדגיש את אישיותם של מלכי בית דוד, שידעו להרכין ראש בפני יודעי התורה – בניגוד למלכי ישראל. במיוחד חשוב לרמב"ם להציג את דוד – כאחד מחברי הסנהדרין הגדולה.

מה עניינו של דוד כאן?

אפשר, שהוא מוזכר כדי ללמדנו: דווקא מלכי בית דוד, ההולכים בדרכו של דוד, הם אשר יינתן להם ההיתר לשבת בסנהדרין.

בסוגייה מקבילה בתלמוד הירושלמי, שהובאה לעיל בשלמותה, הועלה הקושי בדבר שלילת סמכות המלך לדון לאור פסוק מפורש (שמ"ב ח', טו), המלמדנו כי דוד היה דן. תירוצה של הגמרא אכן מייחד את דוד מכל המלכים בשל אישיותו: אישיותו המיוחדת היא המקנה לו את הסמכות לדון במערכת המשפט הרבני – על אף היותו מלך.

נראה אפוא, שהרמב"ם צירף את האמור בשני התלמודים וקבע, כי מלכי בית דוד לא יידונו בסנהדרין, אלא אם כן הם מיוחדים כדוד ושלמה. הרמב"ם הבין את מסקנת הירושלמי כמתייחסת לדוד המלך – לא כפרסונה אלא כמודל.

לסיכום: לדעת הרמב"ם אפשר, שהמלך האידאלי, ההולך בדרכי דוד 'אביו', ישב כשופט בסנהדרין. אלא-מאי? היכולת לקבוע, אם המלך הקונקרטי אכן כנוע ושפל רוח בפני נושאי הסמכות התורנית, תינתן בידי חכמי הדור; הם שיבחנו כל מקרה לגופו. את עמדתו זו הסתיר הרמב"ם מאחורי הערפול המכוון, שהציג במספר מקומות:

מצד אחד, הוא מציין את דוד ושלמה – כמי שתיקנו תקנות בבית דינם ואף ישבו בראש הסנהדרין; מצד שני, הוא פוסק, כי מלכי בית דוד לא ישבו בסנהדרין; ומצד שלישי, בפירוש המשנה קובע הרמב"ם, מפורשות, כי מלכי בית דוד הם חלק בלתי-נפרד מהרכב הסנהדרין ואפילו מהרכב הסנהדרין הגדולה שבלשכת הגזית.

המחלוקת על מצוות מינוי מלך וענייננו

כאן המקום לברר, מה עמדתו העקרונית של הרמב"ם בדבר המצווה למנות מלך. בגמרא מצינו מחלוקת נוקבת בין ר' יהודה לר' נהוראי⁶⁷: ר' יהודה גרס, כי מצווה מן התורה לשאול להם מלך, שהרי "ג' מצוות נצטוו ישראל בכניסתן לארץ: להעמיד להם מלך...". לעומתו ר' נהוראי סבר, כי לא נאמרה פרשת המלך בדברים י"ז אלא "כנגד תרעומתן של ישראל", דהיינו כדי להתיר להם את המלוכה, אך לא כדי לצוות עליה. זאת – בדומה לאשת יפת תואר⁶⁸.

הרמב"ם פסק, כידוע, כעמדתם של החכמים הטוענים, כי אכן ישנה מצווה למנות מלך. הרמב"ם אינו יחיד בעניין זה, ונלוו אליו רבים מחכמי ימי הביניים שעסקו בנושא⁶⁹.

מנגד ניצבו אחרים, שראו במלכות פגיעה בכוונתה המקורית של התורה, שהיא מלכות ה' כמלכות בלעדית. אברבנאל דגל בעמדה אנטי מונרכית ברורה⁷⁰, להסביר, שהרמב"ם סובר כמותו.

כבר בתרגומו לתורה סבר הרס"ג, כי מדובר בהיתר בלבד. כך סבר גם ר' שמואל בן עלי, גאון בגדד, וכן גאון סורא שלפניו, ר' שמואל בן חופני, שטען כי מינוי המלך נקבע לישראל רק בשעת הצורך לצאת למלחמה⁷¹.

הגרי"ד סולוביצ'יק זצ"ל⁷², שואל את השאלה הבסיסית בעניין החובה למנות מלך: מניין לאדם הזכות למשול בזולתו, והלא השלטון הוא ממידותיו הבלעדיות של הקב"ה?!

הגרי"ד תוקף נחרצות את האידאליזציה של המלוכה ומדגיש את היותה כורח המציאות ותולדה של מספר תנאים, שרק עם התקיימותם יש מקום למינוי. הרב סולוביצ'יק מחפש מענה על השאלה, מי ראוי להנהיג את העם היהודי. הוא אינו רואה את מוסד המלוכה כמודל ראוי למוסד של הנהגה. והראייה לכך היא, שהתורה וחכמים חזרו וציוו על מגבלות שונות כדי להגביל את כוחם של שליטים פוליטיים.

אם כן שבה וחוזרת השאלה: מי היא הדמות, הראויה להיות מנהיג אידאלי?

על-פי הרב סולוביצ'יק, הסמכות היחידה, שדווקא אותה מעודדת התורה, היא זו של המורה ביחס לתלמידו. סמכותו של תלמיד-חכם אינה נובעת ממעמד פוליטי, אלא מרמתו הרוחנית ומן ההסכמה

67. סנהדרין כ' ע"ב.

68. ראו דוד הרטמן, **מנהיגות בעתות מצוקה** (הוצאת הקיבוץ המאוחד), תל-אביב 1985, עמ' 17. הרטמן מנסה לטעון, כי הרמב"ם פוסק עפ"י עקרונות ההיתר של התורה בפרשת אשת יפה תואר. דומה, שהבנה זו נסתרת מענייננו: הרמב"ם פוסק בצורה שונה מהגישה, שהמלך הוא "כנגד תרעומתן של ישראל", כאמור להלן.

69. כך מצאנו את ר' משה מקוצי (סמ"ג עשה קיד-קטו), המאירי על אתר. **ספר החינוך**, הר"ן בדרשותיו (הדרשה ה"א) ועוד.

70. פירושו לדברים יז.

71. ראו בלידשטיין (הערה 50 לעיל) עמ' 22.

72. הרב אברהם בית דין, **פרקים במחשבת הרב י"ד הלוי סולוביצ'יק**, הוצאת המחלקה לחינוך ותרבות תורניים של ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים, 1984, עמ' 96.

הכללית לקבל את מרותו. לאישיות רוחנית, בעלת הסכמה כללית, יש השפעה רחבה מבחינת המקום והזמן יותר מכל בעל שררה אחר. לדעת הרב סולוביצ'יק אין הקב"ה שש לחלוק את מלכותו עם בני אנוש בתחום המדיני, אך במישור התורני נותן הוא לרב עמדה שווה: "...וכבוד רבך – כמורא שמים"⁷³.

אפשר, שההתייחסות האמביוולנטית של חז"ל ושל הרמב"ם בעקבותיה להופעת המלך בסנהדרין – מקורה בשאלת היסוד, כפי שניסחה הגרי"ד סולוביצ'יק. ואכן דמותו של דוד בעיני חז"ל מצטיירת כמלך וכתלמיד חכם בו-זמנית: דוד עוסק בתורה וגם מורה הוראה; הוא מעדן עצמו כתולעת בדברי תורה⁷⁴; ועוסק בדם שפיר ושליה⁷⁵. נמצא, שהחשש של חז"ל למנות מלך לסנהדרין נובע מחרדתם לדמות המלך הקונקרטי – מלך ככל האדם. חשש זה יפוג, אם המלך האידאלי יהא דמות רוחנית, היונקת את סמכותה מהעם – כסמכות תורנית של רב. מלך מעין זה לא תהיה מניעה מהושבתו כחבר הסנהדרין או בראש הסנהדרין.

ואכן, כאשר הרמב"ם מתאר את תכונותיו המיוחדות של המלך והקשר שלו אל עמו⁷⁶, דמותו של משה רבנו היא המשמשת מודל להתנהגות של המלך האידאלי⁷⁷:

כדרך שחלק לו הכתוב (את) הכבוד הגדול, וחייב הכל בכבודו, כך ציווהו להיות לבו בקרבו שפל וחלל, שנאמר ולבי חלל בקרבי (תה' ק"ט, כב). ולא ינהג גסות לב בישראל נתר מדאי, שנאמר לבלתי רום לבבו מאחיו (דב' י"ז, כ). ויהיה חונן ומרחם לקטנים וגדולים, ויצא ויבוא בחפציהם ובטובתם, ויחוס על כבוד קטן שבקטנים. וכשמדבר אל כל הקהל בלשון רבים, ידבר רכות, שנאמר: שמעוני אחי ועמי (דב' י"א, כ"ח, ב), ואומר אם היום תהיה עבד לעם הזה וגו' (מל"א י"ב, ז). לעולם יתנהג בענווה יתירה. אין לנו גדול ממשה רבינו, והוא אומר: ונחנו מה, לא עלינו תלונותיכם (שם' ט"ז, ח), ויסבול טרחם ומשאם ותלונותם וקצפם, כאשר ישא האומן את היונק (במ' י"א, יב). רועה קראו הכתוב: לרעות ביעקב עמו (תה' ע"ח, עא), ודרכו של רועה מפורש בקבלה (= דברי נביאים): כרועה עדרו ירעה, בזרועו יקבץ טלאים, ובחיקו ישא וגו' (יש' מ', יא).

המודל השני, שמביא הרמב"ם כדי לציין את תכונותיו הרצויות של המלך, בא אגב התייחסותו אל המלך המשיח⁷⁸. מלך זה מתואר, ראש וראשון לכל, כתלמיד חכם ההולך בדרכי דוד אביו:

ואם יעמוד מלך מבית דוד הוגה בתורה ועוסק במצוות כדוד אביו, כפי תורה שבכתב ושבעל פה, ויכוף כל ישראל לילך בה ולחזק בדרך (= פרצותיה), ויילחם מלחמות ה', הרי זה בחזקת

73. אבות ד', טו.

74. מו"ק ט"ז, ע"ב. השם של גיבור דוד, עדינו העצני, נדרש על דוד עצמו: כשהיה יושב ועוסק בתורה, היה מעדן עצמו כתולעת, ובשעה שיוצא למלחמה, היה מקשה עצמו כעץ.

75. ברכות ד', ע"א.

76. ראו גם הל' חגיגה סוף פר' ג' בהלכות הקהל.

77. הלכות מלכים ב', ו.

78. שם י"א, ד.

שנתון "lee" – תשס"ד כרך ט'

שהוא משיח. אם עשה והצליח ובנה מקדש במקומו וקיבץ נדחי ישראל, הרי זה משיח בודאי, ויתקן את העולם כולו לעבוד את ה' ביחד, שנאמר כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה לקרוא כולם בשם ה' ולעבדו שכם אחד (צפ' ג', ט).

נמצאנו למדים, שחכמים מוכנים לקבל עול מלכות אדם, רק כאשר מדובר במלך, אשר הולך בדרכי דוד אביו, מי שסמכותו תהיה נובעת מהיותו 'הוגה בתורה ועוסק במצוות'. מלך כזה יוכל ליטול חלק פעיל במוסד התורני העליון, הסנהדרין, ואפשר שיעמוד בראשו.

מי יתן, ודמות מעין זו תתגלה במהרה בימינו, וְכֹכֶה נזכה, כי מלך תלמיד חכם ישוב ישב בסנהדרין בירושלים.

נספח א':

מקומות בעייתיים נוספים במשנה תורה בדבר הקשר שבין המלך והסנהדרין

הנחתנו, כי הרמב"ם השתמש בערפול מכוון בסוגיית המלך והסנהדרין, באה לכלל ביטוי במשנה תורה בעניינים נוספים, הקשורים ליחס שבין המלך והסנהדרין.

סדר הנושאים ב'משנה תורה'

הרמב"ם סבר, שניתוקן של הלכות מלכים מהלכות סנהדרין, עדות וממרים – אינו טבעי, ויש לקרותן בכפיפה אחת, כדרך שנהג רבי יהודה הנשיא⁷⁹ במסכת סנהדרין.

האינסטנציה השיפוטית, הפועלת על-פי "משפט המלך", חיה ונושמת לצד זו הדנה על-פי "משפט התורה". מדובר בשתי מערכות של שפיטה האמורות לפעול זו לצד זו⁸⁰. אלא שמתעוררות שאלות ותהיות בנקודות ההשקה בין שתיהן. בעבודתנו לעיל עסקנו באחת מהן: יכולתו של המלך לדון בהרכב הסנהדרין. במקורות הבאים ננסה לגעת בכמה נקודות נוספות, ונראה, כי גם שם לא תמיד הדברים ברורים.

הסמכויות הייחודיות למלך השופט – הביטחון האישי

בית דין במשפט התורה – יכול לחייב אדם ברצח רק אם התקיימו תנאים נוקשים: שני עדים, התראה בתוך כדי דיבור למעשה הרציחה ועוד. לעומת זאת, למלך ניתנה גמישות מרובה ביחס לנתונים הבסיסיים, שעל פיהם הוא יכול להוציא אדם להורג בשל עברות של שפיכות דמים. אין המלך זקוק לשני עדים על-מנת להכריע; די לו למלך בראיות נסיבתיות בלבד⁸¹.

בספרו מורה נבוכים⁸², מסביר הרמב"ם, כי עגלה ערופה היא מצווה, שהתהליכים והטקסים המחייבים בקיומה – מטרתם לעשות רושם רב בציבור ולגרום למודעות למעשה העברה. על-ידי כך יגרום המידע ללכידת הרוצח ולחשיפתו. הרוצח יענש, אף-על-פי שאין שני עדים, שראו את הרצח: לשם כך ניתנו למלך סמכויות נרחבות לשפוט את שופכי הדמים, וכדברי הרמב"ם⁸³ – "שאף-על-פי

79. רבי יהודה הנשיא הוא המודל לחיקוי של הרמב"ם בכתבו את "משנה תורה". ראו הקדמתו לספר המצוות, וראו יחסו לרבי יהודה הנשיא – הקדמה למשנה, מהדורת שילת מעלה אדומים, ירושלים תשנ"ז, עמ' ל"ז, פ"ח. בסדר המשניות מופיעה מסכת סנהדרין רק לאחר מסכתות בבא קמא, בבא מציעא ובבא בתרא, העוסקות בדיני ממונות.

80. כבר היו שהפרידו ביניהם – ראו דרשות הר"ן, הדרשה הי"א.

81. הלכות מלכים ג', י.

82. מורה נבוכים ח"ג פרק מ'.

83. שם.

שנתון "lee" – תשס"ד כרך ט'

שלא יהרגוהו בית הדין, יהרגוהו המלך, שהוא רשאי להרוג בידיים מוכיחות (=בראיות נסיבתיות)..."

מהם גבולות סמכותו בעניין זה?

מתברר, שסמכותו של המלך רחבה מאוד, כפי שניתן להסיק מההלכה הבאה⁸⁴:

כל ההורג נפשות שלא בראיה ברורה, או בלא התראה, אפילו בעד אחד, או שונא שהרג בשגגה – יש למלך רשות להרגו ולתקן העולם, כפי מה שהשעה צריכה, והורג רבים ביום אחד, ותולה ומניחן תלויים ימים רבים – להטיל אימה ולשבר יד רשעי העולם.

זהו התחום המרכזי שפועל בו המלך. הציפיה הראשונה של נתין ממלכו היא שיינתן לו ביטחון לחייו שלו ולמשפחתו. על-מנת להגיע לתוצאה זו – על המלך לפעול במסגרת נוקשה פחות של כללים וחוקים פרוצדורליים, המאפשרת לו להפעיל יד קשה למניעת האלימות⁸⁵. ניכרת כאן מגמה חברתית של חומרה יתרה בעברה של שפיכות דמים⁸⁶ – מגמה, שבאה לידי ביטוי לא רק בהקלות למלך בענייני פרוצדורה, אלא גם בהקלות באשר למרכיבים מהותיים בעבירת הרצח⁸⁷. כך, ניתנה סמכות למלך להרוג גם את מי ששכר שירותי שכיר חרב, מי שכפת חברו לפני הארי וכיו"ב, בעוד שעל-פי דין תורה, לא ניתן לדונם למיתה. רצחנים אלו, כלשונו של הרמב"ם, חייבים בדין מיתה בידי שמים בלבד, אך סמכות זו הורחבה גם למלך – כמי שאמון על המלחמה בשפיכות דמים.

מיהו הפורום הדן על-פי הסמכויות המיוחדות למניעת שפיכות דמים?

הרמב"ם אינו מפרט באיזו מערכת שיפוט ידון המלך על-פי סמכויות אלו. ערפל עוטה גם את ההבחנה בין המלך לבין הסנהדרין לעניין השימוש בסמכויות המיוחדות בעבירות הרצח וההריגה. כידוע, גם הסנהדרין יכולה לפעול מחוץ לגבולותיה של המסגרת הפרוצדורלית החוקית ולהעניש מכוח "הוראת שעה" גם את מי שלא היה נושא בעונש מן הדין⁸⁸.

בהלכות רוצח⁸⁹ פוסק הרמב"ם, כי גם לסנהדרין ישנה סמכות מקבילה לדון בסמכויות המיוחדות למניעת שפיכות דמים:

84. הל' מלכים ג', י.

85. גם לעניין זה ראו דרשת הר"ן הי"א.

86. במורה נבוכים חלק ג, פרק מ"א, מדגיש הרמב"ם את חומרת העברה, שיש בה משום הפגיעה המשמעותית ביותר בקיום החברה, זו העברה היחידה החברתית שעונשה מיתה.

87. הלכות רוצח ב', ב-ה.

88. יבמות צ', ע"ב; סנהדרין מ"ו, ע"א.

89. פרק ב', הלכות ד', ה'.

הלכה ד'

וכל אלו הרצחנים וכיוצא בהן, שאינן מחוייבין מיתת בית דין, אם רצה מלך ישראל להרגם "בדין המלכות" ו"תקנת העולם", הרשות בידו. וכן אם ראו בית דין להרוג אותן בהוראת שעה, אם הייתה השעה צריכה לכך, הרי יש להם רשות כפי מה שיראו.

הלכה ה'

הרי שלא הרגם המלך ולא הייתה השעה צריכה לחזק (את) הדבר – הרי בית דין חייבין מכל מקום להכותם מכה רבה הקרובה למיתה לאוסרם במצור ובמצוק שנים רבות ולצערן בכל מיני צער – כדי להפחיד ולאיים על שאר הרשעים, שלא יהיה להם הדבר לפוקה ולמכשול ויאמר: הריני מסבב להרוג אויבי כדרך שעשה פלוני ואפטר.

לכאורה, יש כאן שתי מערכות משפטיות, אשר ניתנה להן הסמכות המיוחדת לחרוג מכללי הדין והנהלה, שקבעה התורה בהרשעת אדם ברצח. ואמנם, הרשות להפעיל את הסמכות של "מכין ועונשין שלא מן הדין" ניתנת לבית הדין, כאמור בהלכה ד', רק כאשר מדובר בהוראת שעה, וכשהשעה צריכה לכך.

המלך, לעומת זאת, אינו מוגבל ואינו צריך נסיבות מיוחדות על-מנת למגר את שפיכות הדמים. המלך יכול לעשות זאת – "בדין המלכות ותקנת העולם". הר"י מיגאש⁹⁰ ניסה להסביר את ההבדל בין המלך לסנהדרין – תוך צמצום נוסף של סמכות בית הדין לענוש שלא מן הדין בעקרת שפיכות דמים: הוא קובע, כי ניתנה לסנהדרין סמכות זו רק במקרים, אשר בהם חזר העבריין ושנה על מעשה העבירה או כשיש חשש, שירבו לעשות באותו מקום את אותה עברה.

אולם לא ברור כלל וכלל, אם הרמב"ם קיבל את הבחנת הר"י מיגאש, רבו, לפחות, לא לעניין ההבדל בין המלך לבית הדין. בהלכות מלכים⁹¹, אשר בהן מובאת ההלכה המקבילה לזו שבהלכות רוצח, מצאנו, כי יש למלך רשות "לתקן העולם, כפי מה שהשעה צריכה לכך". רואים אנו, כי הביטוי "השעה צריכה לכך" מופיע גם בהקשר למלך, ואינו שמור רק לסנהדרין. ייתכן לומר, כי גם למלך הותר לפעול "שלא מן הדין" רק כאשר השעה צריכה לכך; וחוזרת השאלה בדבר הכפילות שבמתן סמכויות מקבילות למלך ולסנהדרין. ייתכן, שגם כאן ישנה אי בהירות מכוונת באשר לקו התפר שבין פעולת המלך לזו של הסנהדרין בנושא שפיכות דמים⁹². ייתכן, שגם כאן לא ששו חכמים להותיר את מלוא הסמכות בעניין זה בידי המלוכה בלבד.

90. שו"ת הר"י מיגאש קס"א.

91. הלכות מלכים ג', י.

92. יצוין, כי בניגוד למלך, שאין לו סמכות לחרוג מדין תורה, אלא בעברות של שפיכות דמים, סמכותה של הסנהדרין לחרוג הורחבה גם לדיני התורה האחרים. כך, למשל, האיש שרכב בשבת – נידון למוות; האיש, שבא על אשתו בפרהסיא תחת התאנה לקה.... סנהדרין מ"ו ע"א, הלכות סנהדרין פרק כ"ד, הלכה ד'.

שנתון "lee" – תשס"ד כרך ט'

מהם המקורות לסמכות הייחודית של המלך

בלידשטיין⁹³, מעלה את שאלת המקור לסמכויות, 'שהעניק' הרמב"ם למלך בנושא שפיכות דמים. שאלת המקורות היא שאלה מרכזית לכל מי שעוסק ברמב"ם ובמשנתו ההלכתית⁹⁴, ואין להותירה ללא מענה. ואכן, בהבנת הרמב"ם מתוך עיון במקורותיו – עסקו רבים⁹⁵.

בלידשטיין⁹⁶, מעלה מספר פתרונות לבעיה הנדונה: **הפתרון האחד** גורס, כי הרמב"ם הסיק מסקנותיו **"ממעשה שהיה"** (שמ"ב א'). הריטב"א טוען, כי סמכות המלך להעניש בלא עדים – מקורה בסיפור דוד והנער העמלקי⁹⁷. המהר"ץ חיות טוען, כי המקור לכך הוא בסיפור דוד ובני שאול⁹⁸, ובעל 'האור שמח' טוען, כי המקור הוא בנכונות דוד להרוג את אבשלום, שגרם למות אמנון (בעקיפין בלבד)⁹⁹. ואולם אין בדבריהם כדי ליתן הסבר מלא לשאלת המקור לשאר הסמכויות החריגות, שהרמב"ם מעניק למלך במלחמתו בשפיכות הדמים. לענייננו נציין, כי המקורות, שהובאו על-ידי הראשונים הנ"ל עוסקים בדוד המלך דווקא, וכבר דיברנו על דמותו של דוד כמרכיב דומיננטי אצל הרמב"ם בסוגית המלך כשופט.

פתרון אחר – מקורו בתבנית יצירתית של ר' מאיר שמחה מדווינסק¹⁰⁰, אשר בלידשטיין מפתח אותה בהרחבה. הוא טוען, כי הדינים, הקשורים לפעולתו של המלך נגד שפיכות דמים, מקבילים עד מאוד לדיניהם של בני נוח. כך, למשל, בן נוח נהרג בעד אחד, בלא התראה, כפי שהותר למלך¹⁰¹, וכן בן נח נהרג, גם אם כפתו לפני האריה¹⁰² או הרג טרפה וכיו"ב¹⁰³. בעקבות ר' מאיר שמחה, סובר בלידשטיין, כי הפתח ללימוד ולהפריה הדדית בין הלכות בני נח לסמכות המלך במניעת שפיכות דמים, נובע מתכלית המלוכה – תיקון המדינה, תכלית, שגם רובן של מצוות בני נח באו לתקן.

אך מהו המקור הנותן למלך את הכוח לחרוג מהאמור בדין התורה?

93. בלידשטיין (לעיל הערה 50) עמ' 130.

94. תשובת הרא"ש כלל ל"א סימן ט': "טועין כל המורים הוראות מתוך דברי הרמב"ם ז"ל ואינן בקיאין בגמרא – לידע, מהיכן הוציא דבריו..."

95. בלידשטיין עמ' 11.

96. בלידשטיין עמ' 130.

97. "שיטה מקובצת" ב"מ פ"ג ע"ב.

98. **תורת נביאים**, פרק ז', **כל כתבי מהר"ץ חיות**, א', ירושלים תשי"ח, עמ' מח-מט.

99. "אור שמח" הל' רוצח ב', ד.

100. שם הלכות מלכים ג', י.

101. הלכות מלכים ט', יד.

102. הלכות רוצח א', יג – מול הלכות מלכים ט', ד.

103. עמ' 132.

אין לנו אלא לפנות לפתרון נוסף שהוצע: סמכות בית הדין להעניש בהוראת שעה¹⁰⁴ היא המקור לכוחו של המלך לעשות כן אף הוא. אמנם, הר"ן, ר' ניסים מגירונדי, בדרשתו המפורסמת בעניין משפט המלך¹⁰⁵ (הדרשה הי"א), גורס, כי סמכותו זו של בית הדין, היינו ש"מכין ועונשין שלא מן הדין", ניתנת להפעלה רק כאשר אין מלכות מתפקדת בישראל. זאת, משום שסמכות בית הדין נובעת מסמכות המלך בעניין. גם הר"ן אינו מציין מקור לסמכות המלך.

בסיכומי של עניין מתברר, כי ערפל עוטה גם את שאלת סמכות המלך והסנהדרין לחרוג מדיני התורה במניעת שפיכות דמים.

סמכות המלך במינוי שופטים

אף כי הציווי "שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך" (דברים ט"ז, יח) מופנה כלפי כלל הציבור, הרי שבפועל, במשנת חז"ל, סמכות המינוי של השופטים ניתנה בידי הסנהדרין הגדולה¹⁰⁶.

אחד הסממנים הבולטים לכך הוא עניין הסמיכה: ללא סמיכה – אין הדיין יכול לשמש בתפקידו, לפחות, לא כחבר בסנהדרין או כדיין בדיני קנסות ונפשות¹⁰⁷. הסמיכה נעשית ע"י חכם, אשר הוא עצמו סמוך מפי סמוך עד משה רבנו. הוא אחראי לכך שהנסמך יהיה בעל כישורים תורניים מספקים להתמנות לדיין מן המניין, רוצה לומר לסנהדרין ולחכמים יש סמכות כמעט בלעדית בהליך מינוי הדיינים¹⁰⁸.

יחד עם זאת, מסתבר, כי גם יסוד מלכותי מעורב במינוי הדיין ובהרשאתו לשמש בפועל בתפקידו זה. לאור סוגיות הגמרא¹⁰⁹, מסכם הרמב"ם את מעורבות ראש הגלות בהליך המינוי, כאשר הוא מדגיש, כי ראש הגלות – במקום מלך הוא עומד¹¹⁰:

ראשי גלויות שבבבל במקום מלך הן עומדים, ויש להן לרדות את ישראל בכל מקום ולדון עליהן (=אותם) בין רצו, בין לא רצו שנאמר: לא יסור שבט מיהודה (בר' מ"ט, י) – אלו ראשי גלויות שבבבל.

וכל דיין הראוי לדון, הראוי לדון (מבחינת חכמתו ומידותיו המוסריות), שנתן לו ראש גלות רשות לדון – יש לו רשות לדון בכל העולם, אע"פ שלא רצו בעלי דיניו, בין בארץ בין בחוצה לארץ, אע"פ שאינו דן דיני קנסות. וכל דיין הראוי לדון, שנתנו לו בית דין שבארץ

104. סנהדרין מ"ו ע"א.

105. דרשות הר"ן, ירושלים תשל"ד, עמ' 189-192.

106. תוספתא חגיגה ב', ט.

107. וראה סוגיית סנהדרין ב' ע"ב, ו' ע"ב ועוד.

108. שמחה בנימין הוניג, סנהדרין גדולה, ירושלים, הוצאת מוסד הרב קוק, תשכ"א, עמ' 68 ואילך.

109. ראו למשל סנהדרין ה' ע"א.

110. הלכות סנהדרין ד', יג-יד.

שנתון "lee" – תשס"ד כרך ט'

ישראל רשות לדון – יש לו רשות לדון בכל ארץ ישראל ובעיירות העומדות על הגבולים, אע"פ שלא רצו בעלי דינין, אבל בחוצה לארץ אין רשותן מועלת (=מועילה) לו לכופ את בעלי דינין; אע"פ שיש לו (רשות) לדון דיני קנסות בחוצה לארץ, אינו דן אלא למי שרוצה לדון אצלו, אבל לכופ את בעלי דינין ולדון להם – אין לו רשות, עד שיטול רשות מראש גלות.

מכאן, שנציג בית המלוכה (מבית דוד) נוטל חלק פעיל בהסמכתו דה-פקטו של השופט לדון, והוא המעניק לו את הפררוגטיבה החשובה של כפית בעלי הדין לבוא לפניו לדין. אמנם, את סמכותו התורנית – יונק הדיין מן הסנהדרין הגדולה. יוצא, שהדיין המתמנה שואב את כוחו הן מהיסוד המלכותי של המלך והן מהיסוד התורני של הסנהדרין.

גם כאן מצינו נקודת השקה בין המלך לסנהדרין הגדולה, כשהפעם היא נוגעת במינויים ברשות השופטת.

נספח ב':

עמדת בעלי התוספות ליישוב הסתירה בין הסוגיות החלוקות בתלמוד הבבלי

לשיטתנו, הרמב"ם לא ראה מקום ליישב את כל הסתירות בין הסוגיות החלוקות במקורות התלמודיים.

לעומתו, בעלי התוספות, כדרכם, ניסו להביא את הסוגיות בתלמוד הבבלי לעמק השווה.

החלטנו להביא את עמדתם של בעלי התוספות באשר ליחסים בין המלך לסנהדרין – על-מנת להראות, עד כמה סבוכה הבעיה. כפי שנראה, מסקנתם, הנובעת מניסיונם ליישב בין הסוגיות השונות, מצריכה ביצוע העמדות על-גבי העמדות של המקורות התלמודיים, עד שהדבר נראה מאולץ, ולא כפשוטם של דברים.

בחלקה הראשון של סוגית סנהדרין י"ח הועלתה תמיהה על אשר נאמר שם במשנה, כי כהן גדול יכול להעיד. רב יוסף מביא אוקימתא, שלפיה הכהן הגדול מעיד למלך, ועל כן אין פגיעה בכבודו. הגמרא מיד מקשה מאותה משנה: והרי "מלך לא דן ואינו נידון". התוספות על אתר¹¹¹ מזדעק מיד: והרי למדנו¹¹² כי הכלל: 'מלך לא דן ואינו נידון' חל רק על מלכי בית דוד, ומה מקום יש לקושיית הגמרא? לפיכך, טוענים בעלי-התוספות, שכול משנת ראש הפרק עוסקת במלכי ישראל בלבד. כמובן, תירוצם דחוק.

111. סנהדרין י"ח ע"ב תוד"ה והא דתנן.

112. סנהדרין י"ט ע"א.

בחלקה השני של הסוגיה שהובאה לעיל – מקשה הגמרא על האוקימתא, שלפיה הכהן הגדול מעיד בפני המלך, ביושבו בהרכב הדיינים, שהרי כלל נקוט בדינו: אין מושיבין מלך בסנהדרין! משמניחים אנו, כאמור, כי משנתנו עוסקת במלכי ישראל בלבד, שב התוספות ומקשה¹¹³ מדוע על הגמרא להרחיק להקשות ממקור אחר¹¹⁴, כאשר משנתנו אינה מתירה בכלל למלך לדון כל עיקר: מלך לא דן ולא דנין אותו? התוספות למדים מכאן שתי הלכות:

א. בסוגיית סנהדרין י"ט, הדנה באיסור על מלך ישראל לשמש שופט עקב המעשה בינאי המלך, מדובר בסוגיית המלך, כשהוא דן יחיד. אז פועל הכלל של ריש לקיש: 'התקושו וקושו' (צפ' ב', א) – קשוט עצמך, ואח"כ קשוט אחרים. כאמור שם, זו בעיה, המתייחסת רק למלכי ישראל.

ב. כאשר המלך יושב עם אחרים לדין ואין הדין נגמר על-פיו, אין מקום לבעיה, שמעורר ריש לקיש. נותרה רק שאלת האיסור של המלך לשבת בסנהדרין. כאמור בחלק השלישי של הסוגיה, האיסור נובע משום 'לא תענה על רב', וזהו האיסור המוסף בסוגיתנו.

לשיטת התוספות, האיסור לשבת בסנהדרין (ב) – חל אף על מלכי בית דוד, אשר להם (כך למדנו מדבריו) ישנה עדיין הרשות לדון בדן יחיד. זוהי גם הבנת פשוטו של הכלל, שלפיו אין המלך יכול לישב בסנהדרין: הוא יכול לדון, אבל לא בהרכב של סנהדרין (23 דיינים), הדנה בדיני נפשות. מלכי בית דוד אינם בגדר החשד, שמא תבוא תקלה על ידיהם, כפי שראינו ברמב"ם לעיל.

כאמור, הבין התוספות שהאיסור למלך לשבת בסנהדרין – חל אף על מלכי בית דוד: בסוגיה המרכזית קבע רב יוסף קטגורית, כי מלך מבית דוד יכול לדון, וברור, כי קביעתו זו חלה גם על דיון בסנהדרין¹¹⁵. על כך הקשה התוספות¹¹⁶ מהכלל שלמדנו זה עתה: 'אין מושיבין מלך בסנהדרין'. אילולא סבר התוספות, כי הכלל, אשר לפיו 'אין מושיבין מלך בסנהדרין', חל על בית דוד, לא היה מקשה כאמור. סוף כל סוף, בגלל קושייתו האחרונה נאלץ תוספות זה לבצע חלוקה נוספת בענייננו: **מלכי בית דוד אינם דנים נפשות ביושבם בסנהדרין, אך בדיני ממון יכולים הם לדון.**

ושוב מקשה התוספות – והרי מהסוגיה בעניין נבל הכרמלי¹¹⁷, למדנו את הכלל, "שמתחילין מן הצד בדיני נפשות, רוצה לומר בית דין של דוד גזר את דינו של נבל כמורד במלכות, ומכאן, שמלכי בית דוד יכולים לישב לדון גם בדיני נפשות. התוס' מתרץ, כי בעניין נבל היה היתר מיוחד למלך לישב

113. סנהדרין י"ח ע"ב ד"ה והא אין מושיבין.

114. תוספתא סנהדרין ב', ט.

115. שהרי הסוגיה מביאה את הדוגמה של הדיון בסנהדרין – בעניין עבדו של ינאי דווקא, ולא בעניין של דיון בדן יחיד.

116. סנהדרין י"ט ע"א ד"ה אבל.

117. לעיל ל"ו ע"ב.

שנתון "lee" – תשס"ד כרך ט'

בדיון, משום שדובר בפגיעה בכבודו של מלך, ועל כן לדוד לא הייתה בושה, אם ידברו לפניו. משום כך פג החשש של "לא תענה על רב" (שמות כ"ג, ב).

לא בכדי הארכנו בדברי התוספות, אם כי היה מקום להתעמק בדבריהם בגין תמיהות, שנותרו עדיין ללא מענה¹¹⁸. הבאנו אותם כדי להראות, עד כמה התחבטו בעלי התוספות בהסבר הסוגיות הסותרות באשר לשאלת מקומו של המלך כשופט. לשיטת התוספות יוצא, כי מלך ישראל אינו יכול לדון כל עיקר; מלכי בית דוד, לעומתו, יכולים לדון בדין יחיד או בדין ממונות בהרכב של מותב (שלושה דיינים ומעלה) או כאשר אין מקום לחשש של "לא תענה על רב" – כמו במקרה של נבל הכרמלי.

118. כך למשל, הדיון במעשה ינאי המלך עוסק דווקא בדיני נפשות, והוא מובא כדוגמה מדוע מלכי ישראל דווקא אינם יכולים לדון. מכאן ניתן היה ללמוד, כי מלכי בית דוד בסיטואציה זוהי, כן יכולים לדון. הדבר נוגד את האוקימתא של התוספות, אשר לפיה מלך מבית דוד יכול לדון בסנהדרין בדיני ממונות דווקא. קושיה נוספת על דבריהם: יש לעיין, מדוע בעניינו של נבל הכרמלי ניתנה לדוד האפשרות לשבת בסנהדרין? אדרבא, היה מקום לומר, שמכיוון שמדובר בדיון, שיש לו לדוד, לכאורה, אינטרס אישי, בו, מן הראוי, שיהיה ממודר מן הדיון. אדרבא, בדיון מעין זה, החשש של 'לא תענה על רב' יגבר!

שנתון "מל" – תשס"ד כרך ט'

